

سنجش مولفه‌های اقتصادی توسعه کشاورزی پایدار در ایران

دکتر پروانه عزیزی

عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار

مسعود مهدوی دکتر

استاد جغرافیا، عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران

حمدا.. پیشرو

دانشجوی دوره دکترای برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۱۱/۵

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۸/۱۵

چکیده

کشاورزی به‌عنوان یک بخش بزرگ اقتصادی، سهم مهمی را در تشکیل تولید ناخالص داخلی و اشتغال کشور بر عهده دارد. فعالیت این بخش در طی یک قرن گذشته دچار تغییرات زیادی گردیده است. بعد از جنگ جهانی دوم، بر اساس تفکر بهره‌برداری صنعتی از اراضی کشاورزی از طریق مکانیزاسیون و استفاده از کود شیمیایی، تولیدات کشاورزی به شیوه گسترده‌ای افزایش یافت. کشاورزی صنعتی علی‌رغم دستاوردهای خوب آن، نتایج منفی زیادی از قبیل تخریب زیستگاه‌ها، تخریب و کاهش حاصلخیزی خاک، آلودگی و کاهش کیفیت آب، خطر باقی ماندن سموم در مواد غذایی و همچنین مسایل اقتصادی و اجتماعی به ویژه تغییرات قیمت تولیدات را به‌مراه داشته است. در این راستا، مفهومی به‌عنوان توسعه پایدار کشاورزی از دهه ۱۹۸۰ در ادبیات توسعه جهان شکل گرفت. مدل کشاورزی پایدار، تناسب اکولوژی، ماندگاری اقتصادی، مقبولیت اجتماعی و مسوولیت سیاسی را به‌عنوان چهار بعد تفکیک‌ناپذیر از اهداف بلندمدت پایداری مورد بحث قرار می‌دهد. بر این اساس اگر نظام کشاورزی ایران از نظر اقتصادی توجیه‌پذیر نباشد حتی اگر از نظر اکولوژیکی و اجتماعی درست باشد نمی‌تواند ادامه پیدا نماید. در این مطالعه در نظر

است تا به تعیین و ارزیابی مولفه‌های اقتصادی توسعه پایدار کشاورزی در ایران پرداخته شود. ابعاد اقتصادی مورد مطالعه در این مقاله شامل ایجاد درآمد مناسب و کافی ناشی از فعالیت کشاورزی و ایجاد فرصت‌های شغلی در بخش کشاورزی و صادرات کشاورزی است. شیوه بررسی ابعاد اقتصادی در نظر گرفته شده بدین صورت است که آمار ارائه شده موجود در این زمینه طی سال‌های ۱۳۸۲-۱۳۸۶ مورد تحلیل و وضعیت متغیرهای اقتصادی در کشاورزی پایدار مورد تحلیل قرار گرفته است. در پایان این مطالعه راهکارهایی برای دستیابی به توسعه پایدار کشاورزی با تحلیل متغیرهای کلان اقتصادی ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: توسعه کشاورزی پایدار، کشاورزی، اشتغال، درآمد کشاورزی، صادرات کشاورزی

مقدمه

بخش کشاورزی یکی از مهم‌ترین عوامل زیربنایی و استقلال هر کشور محسوب می‌شود که علاوه بر تامین قسمتی از آذوقه مردم، تهیه مواد اولیه برای صنایع بزرگ و کوچک، موجب استحکام و استقلال سیاسی کشور هم در عرصه بین‌المللی می‌شود. این بخش تامین کننده بیش از یک چهارم از تولید ناخالص داخلی، یک چهارم اشتغال کشور و بیش از ۳۰ درصد از صادرات غیر نفتی (بدون احتساب مواد نفتی) می‌باشد که طی چند دهه گذشته توانسته است متناسب با افزایش جمعیت کشور قابلیت‌های خود را در تامین نیازهای غذایی و صنعتی کشور نشان دهد. هم‌زمان با بهره‌گیری از قابلیت‌های بخش کشاورزی در کشور در جهت تامین نیازهای روزافزون کشور، مشکلات زیادی نیز از ابعاد مختلف ایجاد شده است. برخی از مشکلات ایجاد شده برای محیط طبیعی (تخریب زیستگاه‌ها، آلودگی و کاهش کیفیت آب و غیره)، تأثیرات منفی اقتصادی و اجتماعی (فقر روستایی، تحریف قیمت کالاها، ضایعات مصرفی ناشی از الگوی مصرف و از دست رفتن منابع کشاورزی)، و تأثیرات منفی بر سلامت انسانی (آلودگی آب‌های آشامیدنی، گسترش بیماری‌های خاص نظیر سرطان بر اثر ماد شیمیایی) در طی سنوات گذشته بر بخش کشاورزی و سلامت مردم ایجاد شده است. گزارشات متعدد منتشره در تحقیقات دانشگاهی و دولتی تایید کننده مشکلات ناشی از اثرات نامطلوب تولید در بخش کشاورزی (هدر رفت منابع آبی در اثر راندمان آبیاری، روند روزافزون مصرف کود شیمیایی و غیره) است.

کشاورزی پایدار یک فرآیند مدیریتی است. مدیریت روابط انسان‌ها و اکوسیستم‌ها در بخش کشاورزی به منظور استفاده پایدار از منابع در تولیدات محصولات کشاورزی و برای تامین رفاه حال، آینده انسان‌ها و اکوسیستم‌ها صورت می‌گیرد. این مدیریت باید به نحوی اعمال شود که پایداری درونی و بیرونی نظام کشاورزی در چهار بعد اجتماعی، اقتصادی، طبیعی و سیاسی حفظ

و تقویت شود. (زاهدی، ۱۳۸۶، ص ۱۱۲). پایداری اقتصادی در این مفهوم به این معناست که نظام‌های کشاورزی در تعامل با محیط اقتصادی رقابت کننده و ماندگار باشد. ماندگاری نظام کشاورزی همچنین به معنای توجیه‌پذیری فعالیت این بخش در مقابل سایر بخش‌های اقتصادی است یعنی باید دارای نرخ بازده سرمایه گذاری مناسبی باشد که بتواند درآمد کافی را برای بهره‌برداری کشاورزی ایجاد نماید. عوامل زیادی در توجیه‌پذیری اقتصادی کشاورزی پایدار دخالت دارند. وجود درآمد کافی و مناسب برای بهره‌برداران، کاهش فقر، ایجاد فرصت‌های شغلی مناسب و غیره، که برخی از این عوامل در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته است. این تحقیق از نظر هدف، یک تحقیق کاربردی محسوب می‌شود. همچنین این مطالعه بر اساس نحوه گردآوری داده‌ها، یک تحقیق توصیفی از نوع بررسی موردی است که جنبه‌های مختلف توسعه کشاورزی پایدار مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. داده‌های مورد نیاز این مطالعه از روش اسنادی و کتابخانه فرصت‌های گردآوری شده است.

۱. بررسی مبانی نظری

۱.۱. تعاریف توسعه پایدار

توسعه^۱، پدیده و اصطلاح جدیدی نیست و در کتب اقتصادی دانشمندان قرن نوزدهم، اصطلاح "اقتصادی" نیز عنوان می‌شد. اما توسعه به معنی کوشش آگاهانه، نهادی و برنامه‌ریزی شده برای نیل به پیشرفت اجتماعی را می‌توان پدیده‌ای نوظهور در قرن بیستم دانست که از سال ۱۹۱۷ از کشور اتحاد جماهیر شوروی سابق آغاز گردید. در کشورهای غربی نیز، توسعه به معنای بهره‌برداری از منابع طبیعی کشورهای مستعمره و گشودن بازارها برای منافع کشورهای مادر بود و بنابراین افزایش سطح زندگی توده مردم کشورهای مستعمره در اولویت قرار نداشت. بدین ترتیب، توسعه به مفهومی که در ۷۰ سال گذشته رایج بود، محصول تاریخ تحولات اجتماعی و اقتصادی اروپا در دو قرن گذشته است و از این رو دیدگاه غالب از توسعه، بر الگوی صنعتی شدن اروپای غربی و آمریکا مبتنی بوده است.

اما از اوایل دهه ۱۹۷۰ میلادی، تجربه‌های حاصل از رویکردهای معطوف به رشد و توسعه اقتصادی نشان داد که این برداشت از توسعه پاسخگوی نیازهای کامل انسان و جوامع انسانی نیست. از این رو در تعاریف و رویکردهای علمی و دانشگاهی در مفهوم توسعه تجدید نظر شد و توسعه به عنوان یک پدیده‌ای با ابعاد ارزشی، فرهنگی که دارای بار متعالی، اجتماعی و فرهنگی همه جانبه است یاد گردید. همچنین در جهت جلوگیری از تخریب منابع طبیعی که ناشی از راهبرد صنعتی شدن شتابان در شهرهای بزرگ بود اصطلاح توسعه پایدار مطرح گردید. این اصطلاح به صورت وسیع بعد از گزارش کمیسیون برانتلند تحت عنوان "آینده مشترک ما"^۲ و

اجلاس ریو ۱۹۹۲ مطرح گردید و از آن پس مقالات و کتب متعددی در این خصوص چاپ و از جوانب مختلف این موضوع مورد بررسی قرار گرفت. پایداری در معنای وسیع خود به توانایی جامعه، اکوسیستم یا هرسیسستم جاری برای تداوم کارکرد در آینده نامحدود اطلاق می‌شود بدون آن که اجباراً در نتیجه تحلیل رفتن منابعی که سیستم بدان وابسته است یا با بار بیش از حد روی آن‌ها به ضعف کشیده شود. (Gilman, ۱۹۹۶, p.۱) از توسعه پایدار، تعاریف زیادی صورت گرفته است که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد:

- توسعه پایدار به معنای تلفیق اهداف اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی برای حداکثرسازی رفاه انسان فعلی بدون آسیب‌رسانی به توانایی نسل‌های بعدی برای برآوردن نیازهایشان است. (OECD, 2001, p.11)

- از نظر کمیسیون برانتلند، توسعه پایدار، توسعه‌ای است که نیازهای فعلی را بدون خطر انداختن توانایی نسل‌های بعدی در تحقق نیازهایشان مرتفع می‌سازد. (P.89, WCED, 1987)

- توسعه پایدار، توسعه‌ای است که در آن تامین مستمر نیازها و رضایت‌مندی افراد همراه با افزایش کیفیت زندگی مد نظر است. (Robert, 1980, p.10)

- واژه "توسعه پایدار" بیانگر به‌کارگیری آموزه‌های اکولوژی در فرایندهای اقتصادی است. (Michael Redelift, 1987, p.10)

توسعه پایدار در بخش کشاورزی نیز با توجه به اهمیت این بخش در تامین امنیت غذایی و حفظ منابع طبیعی نیز مورد تاکید زیادی قرار گرفته است. از طرف دیگر در سال‌های اخیر نیز به علت مشکلاتی که در اثر مصرف بی‌رویه مواد شیمیایی در کشاورزی و روش‌های رایج مواد غذایی بروز کرده است توجه بیشتری به آن معطوف شده است. که در ذیل به برخی از تعاریف موجود در خصوص توسعه کشاورزی پایدار پرداخته می‌شود:

- کشاورزی پایدار نوعی از کشاورزی است که کیفیت زندگی نسل‌های فعلی آینده را از طریق حفظ و بهبود فرایندهای اکولوژیکی که زندگی انسان بدان وابسته است را بهبود می‌بخشد. (New South Wales, 1998, p.4)

- تعریف فائو از کشاورزی پایدار عبارت است از: مدیریت و حفاظت از منابع طبیعی پایه و هدایت دگرگونی‌های تکنولوژی و نهادی در راستایی که متضمن ارضای مستمر نیازهای انسانی نسل‌های حاضر و آینده باشد (زاهدی مازندرانی، ۱۳۷۷، ص ۲۴۶).

- کشاورزی پایدار سیستمی است که به صورت کارآمد از منابع استفاده می‌کند، مواد غذایی سالم را تولید می‌نماید، کیفیت محیط و منابع را برای نسل‌های آتی حفظ می‌کند و از نظر اقتصادی پویا است (صداقتی، ۱۳۷۱، ص ۱۸).

- کشاورزی پایدار، انواع کشاورزی که به کاهش تاثیرات منفی عملیات کشاورزی منجر می‌شود

و شامل کشاورزی بیولوژیک، کشاورزی اکولوژیک، کشاورزی کم‌نهاد و کشاورزی ارگانیک است ولی به آن‌ها محدود نمی‌شود (کوچکی و همکاران، ۱۳۷۶، ص ۱۴)

– کشاورزی پایدار سیستمی تلفیقی تولیدات حیوانی و نباتی است که با توجه به شرایط هر منطقه جغرافیایی در مدت طولانی نیازهای غذایی و ایلفی انسان را برآورده می‌سازد (علوی، ۱۳۷۸، ص ۱۵۷)

– برنامه توسعه سازمان ملل متحد کشاورزی پایدار را روشی می‌داند که با بهره‌گیری از منابع انسانی و مادی محلی با حداقل تاثیرات مخرب بر محیط زیست به تولید محصولات کشاورزی می‌پردازد (عمانی، ۱۳۷۸، ص ۱۶).

با تعاریف بالا مشخص می‌گردد که کشاورزی پایدار یک فرآیند مدیریتی در انجام فعالیت‌های خاص (فعالیت‌های کشاورزی) است که همراه با فرآیندهای طبیعی برای حفظ منابع، ارتقاء خوداتکایی و خودتنظیمی اکوسیستم کشاورزی و حداقل‌سازی ضایعات و تاثیرات منفی، سیاسی، اجتماعی و زیست محیطی در عین حفظ و تقویت سوددهی سیستم تولید به کار می‌رود. لذا توسعه کشاورزی پایدار، باید از نظر اکولوژیکی مناسب، از نظر اقتصادی توجیه پذیر و از نظر اجتماعی مطلوب باشد. برای پایداری در کشاورزی سه موضوع دارای اهمیت زیادی است. اولین موضوع درآمد کافی به‌خصوص در بین افراد کم درآمد است. دومین موضوع افزایش قابلیت دسترسی به غذا و مصرف آن است. این بدین معنی است که باید از طریق افزایش تولید و بهبود بازاریابی، غذای بیشتر و قابل دسترس‌تری تولید شود. موضوع سوم حفاظت و بهبود منابع طبیعی است. (کوچکی، حسینی و دیگران، ۱۳۸۷، ص ۱۲)

۱.۲. ابعاد اقتصادی توسعه پایدار کشاورزی

منظور از عوامل اقتصادی، عواملی هستند که باعث می‌گردد فعالیت کشاورزی از لحاظ اقتصادی پایدار گردد و بتواند سود مناسبی را برای کشاورزان و روستائیان ایجاد نماید. وجود سود مناسب در این بخش با رویکرد توسعه پایدار بدین معناست که با توجه به رعایت مسایل زیست محیطی و حفظ منابع ژنتیکی باید سود مناسب برای بخش کشاورزی ایجاد گردد. برای این منظور لازم است کلیه عوامل موثر در پایداری اقتصادی بخش کشاورزی بررسی گردد. در ذیل برخی از ابعاد اقتصادی توسعه پایدار کشاورزی دسته‌بندی شده است:

۱. ایجاد درآمد کافی به‌خصوص برای افراد کم درآمد
۲. بررسی هزینه سالانه و درآمد سالانه خانوارها و فقر روستایی
۳. سیاست دولت بر مالکیت زمین
۴. قیمت‌گذاری محصولات کشاورزی (خرید تضمینی و غیره)

۵. قابلیت دسترسی به نهاده‌ها
  ۶. در دسترس بودن بازارهای مناسب
  ۷. تولید بر اساس نیاز بازار (نظام بازاریابی مشتری‌گرا)
  ۸. بیمه محصولات
  ۹. تناسب بازده سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی نسبت به سایر بخش‌ها
  ۱۰. ارتقاء بهره‌وری عوامل تولید کشاورزی
  ۱۱. توسعه صنایع تبدیلی و کوچک در کنار مزارع
  ۱۲. استفاده از اعتبارات بانکی
  ۱۳. توسعه صادرات محصولات
- برای بررسی هریک از ابعاد اقتصادی معرفی شده، باید بتوان شاخص کمی و یا کیفی معرفی نمود تا بتوان ارزیابی مناسبی از ابعاد معرفی شده ارائه کرد. شاخص‌های توسعه پایدار، شاخص‌هایی هستند که به کمک آن‌ها می‌توان فعالیت‌های انسانی و پیامدهای ناشی از آن را در بخش مورد مطالعه مورد ارزیابی قرار داد. بخش کشاورزی نیز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بخش‌های مورد توجه در بحث توسعه پایدار است که باید شاخص‌های دستیابی بدان تعریف و عملکرد آن مورد ارزیابی قرار گیرد. برخی از شاخص‌های کمی و کیفی عوامل اقتصادی به شرح طبقه‌بندی شده‌اند.

۳.۱ سابقه مطالعات انجام شده

موضوع توسعه پایدار به تدریج از سال ۱۳۷۰ در ادبیات علمی و تحقیقات دانشگاهی وارد گردید. در ادامه کتب و مقالات زیادی در کشور با موضوع توسعه پایدار انتشار یافت که در این منابع به ادبیات علمی توسعه پایدار پرداخته گردید و در همایش‌های زیادی به راهکارهایی برای رسیدن به توسعه پایدار در بخش‌های مختلف اقتصادی پرداخته شد. توسعه پایدار در بخش کشاورزی با توجه به صدمات زیاد به این بخش ناشی از تخریب محیط زیست طبیعی و مصرف بالای سموم و کود شیمیایی در بخش کشاورزی بیش از سایر بخش‌ها مطرح گردید. این تحقیقات بیشتر ابعاد فیزیکی و بیولوژیکی کشاورزی را مورد بررسی قرار داده و کم‌تر ابعاد اقتصادی کشاورزی پایدار را مورد بررسی قرار داده‌اند.

پارانت و همکاران وی طی مطالعه‌ای به ارزیابی پایداری کشاورزی از لحاظ اقتصادی و اجتماعی پرداخته‌اند. در این مطالعه پایداری کشاورزی خانوادگی به وسیله ۲۰ شاخص مورد ارزیابی قرار گرفته است. این شاخص‌ها در سه گروه یکپارچگی اجتماعی، کیفیت زندگی، موفقیت کشاورزان و کارآفرینی طبقه‌بندی شده‌اند. که نتایج این مطالعه نشان دهنده پایداری مناسب کشاورزی در این منطقه است (D. Parent & V. Bélanger, 2010, p 5).

برخی از شاخص‌های کمی و کیفی مولفه‌های اقتصادی توسعه کشاورزی پایدار

ردیف	نام شاخص	طبقه بندی شاخص
۱	<ul style="list-style-type: none"> - نسبت سودآوری تولید (حاشیه سود) در بخش نخیلات - نرخ بازده سرمایه گذاری بخش نخیلات - نسبت درآمد کشاورزی به کل درآمد کشاورزان - نسبت درآمد غیر کشاورزی به کل درآمد کشاورزان - سهم ضایعات تولید نسبت به کل تولید - نسبت تولید بسته بندی شده به کل تولید (فرآوری محصول) - عملکرد در هر هکتار 	اقتصاد کشاورزی
۲	<ul style="list-style-type: none"> - بررسی عوامل موثر بر سرمایه‌گذاری بخش کشاورزی - ارزش افزوده بخش کشاورزی - سهم بخش کشاورزی از تولید ناخالص داخلی - نسبت سهم صادرات محصول به کل تولید - سهم اعتبارات بانکی دریافتی بخش با نگرش زیست محیطی و توسعه پایدار (حمایت‌های مالی در جهت تقویت تولید) - مصرف سرانه محصول در منطقه نسبت به کشور و جهان - نسبت خرید تضمینی به کل تولید - نسبت اشتغال کشاورزی به کل اشتغال روستایی و غیر روستایی - نسبت اشتغال غیر کشاورزی به کل اشتغال روستایی و غیر روستایی - قیمت‌گذاری محصولات کشاورزی - نسبت بارانه‌های پرداختی به بخش به کل بارانه‌ها - پس انداز شخصی کشاورزان 	اقتصاد ملی و کلان
۳	<ul style="list-style-type: none"> - کاهش فقر (برآورد خط فقر) - امید به زندگی - مخارج کاهش آلودگی - هزینه و درآمد سالانه خانوار - روند افزایش درآمدهای سالانه نسبت به هزینه سالانه بره برداران - وجود رفاه نسبی (آب، برق، گاز، مخابرات، حمل و نقل و آموزش (مدرسه، هنرستان و غیره) - سرمایه گذاری در منابع انسانی (مدرسه، هنرستان و ...) - نسبت بیمه محصولات به کل تولید (یا سطح زیر کشت) - سهم توزیع درآمد حاصل از فعالیت کشاورزی به گروه‌های مختلف 	اقتصاد اجتماعی و رفاه

ماخذ: استخراج از مقالات مختلف داخلی و خارجی

زاهدی و نجفی (۱۳۸۶) نیز در مطالعه‌ای به بررسی مسئله پایداری در کشاورزی ایران (مورد پژوهی در دشت هراز) پرداخته است. مهم‌ترین سؤال مطرح شده در این مطالعه این است که آیا نظام کشاورزی ایران پایدار است و آیا تداوم روند فعلی آن به بهبود پایداری می‌انجامد یا ناپایداری را بیشتر می‌سازد؟ در این مطالعه موضوع پایداری از ابعاد اجتماعی، اقتصادی، طبیعی و سیاسی مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد نظام شالیزاری در دشت هراز به لحاظ اجتماعی، اقتصادی، طبیعی و کارکرد درونی خود ناپایدار است و در صورت تداوم وضعیت فعلی به ناپایداری بیشتر خواهد رسید. (زاهدی، ۱۳۸۶، ص ۱۶۳). کوچکی و همکاران (۱۳۷۹) افتخاری و همکاران (۱۳۸۶) معاونت بررسی‌های اقتصادی وزارت جهاد کشاورزی در همایش راهکارهای توسعه پایدار تحقیقاتی را در خصوص توسعه پایدار در بخش کشاورزی انجام داده اند که در حوزه کتب بیشتر به ادبیات نظری موضوع توسعه پایدار کشاورزی و در تحقیقات دانشجویی و سازمان‌های اجرایی راهکارهایی برای دستیابی به توسعه پایدار کشاورزی ارائه شده است. موضوعات مورد مطالعه این تحقیقات بیشتر در خصوص تجارب کشاورزی پایدار در جهان، اثرات اکولوژیکی کشاورزی پایدار، اجزاء سیستم‌های کشاورزی پایدار و اقتصاد توسعه پایدار مطالبی آورده شده است. گروهی دیگر از مطالعات نظیر خالدی و همکاران در یک مقاله (۱۳۸۶) شریعت‌زاده در رساله دکتری (۱۳۸۱) باصری و جهانگرد (۱۳۸۶) عنابستانی در رساله دکتری (۱۳۸۴) حاجی رحیمی در رساله دکتری (۱۳۸۳) و دیگران به مطالعات تحلیلی در خصوص ابعاد اقتصادی کشاورزی (بدون مد نظر قرار دادن توسعه پایدار) پرداخته اند. در این مطالعات تاثیر فعالیت کشاورزی بر رشد اقتصادی، اشتغال، اقتصاد روستایی و سایر متغیرهای اقتصادی مورد تحلیل قرار می‌گیرد که منابع این مطالعات در پایان مقاله آورده شده است.

۲. تحلیل مولفه‌های اقتصادی توسعه پایدار کشاورزی در ایران

۱-۲ شاخص دسترسی به درآمد مناسب و پایدار

یکی از مهم‌ترین ابعاد اقتصادی کشاورزی پایدار، درآمد مناسب و کافی است که باید بخش کشاورزی برای بهره بردار ایجاد نماید. به عبارت دیگر، ماندگاری اقتصادی بخش کشاورزی به ایجاد درآمد وابسته است که شرط اولیه ادامه زندگی کشاورز است. درآمد زدایی بخش کشاورزی به عوامل زیادی بستگی دارد. وجود بازارهای مناسب کالاهای کشاورزی در کشورهای همسایه، تقاضای مناسب داخلی و خارجی برای محصولات از فرصت‌های پیش روی بخش کشاورزی در ایجاد درآمد پایدار محسوب می‌شوند. از طرف دیگر وجود تورم سالانه، واردات محصولات کشاورزی با قیمت پایین‌تر از قیمت داخلی و کاهش منابع آبی کشور و کاهش توان تولید را می‌توان از تهدیدات پیش روی بخش کشاورزی در ایجاد درآمد پایدار بر شمرد. همچنین نبود مشاغل و صنایع جانبی برای ایجاد ارزش افزوده محصولات کشاورزی، فصلی بودن فعالیت‌های

بخش کشاورزی، نوسان بالای قیمت محصولات کشاورزی، کاهش مداوم قدرت خرید کشاورزان ناشی از تورم سالانه موجود، بالا بودن هزینه متوسط سالانه خانوار در مقایسه با درآمد سالانه خانوار، نبود خدمات بازاریابی مناسب جهت فروش محصولات، واقعی نبودن قیمت محصولات کشاورزی، ضایعات بالای محصولات در فرایند تولید نیز از نقاط ضعف پیش روی بخش کشاورزی در ایجاد درآمد پایدار و وجود سیاست خرید تضمینی، اعطای تسهیلات بانکی دولتی برای بهبود زیر ساخت های کشاورزی، مشوق‌ها و سیاست‌های حمایتی موجود، استفاده از روش‌های نوین آبیاری در جهت کاهش مصرف نهاده تولید نیز از جمله نقاط قوت پیش روی بخش کشاورزی در ایجاد درآمد پایدار در بخش کشاورزی است.

برای ارزیابی پایداری کشاورزی از شاخص وجود درآمد دائمی برای کشاورزان از آمار هزینه سالانه یک خانوار روستایی استفاده می‌گردد. هزینه زندگی در مناطق روستایی در دوره مورد مطالعه (۱۳۸۶-۱۳۷۵) افزایش قابل توجهی را نشان می‌دهد. بر اساس آمار موجود، متوسط کل هزینه سالانه یک خانوار روستایی در سال ۱۳۸۶ بالغ بر ۴۵۰۴۶۰۴۵ ریال بوده که نسبت به متوسط کل هزینه‌های سالانه یک خانوار روستایی در سال ۱۳۷۵، نزدیک به ۶۰۰ درصد افزایش نشان می‌دهد. همچنین در دوره مورد مطالعه، سهم هزینه‌های خوراکی و دخانی کاسته شده و به سهم هزینه‌های غیر خوراکی افزوده شده است به طوری که سهم هزینه‌های خوراکی و دخانی سالانه یک خانوار روستایی از ۴۶/۶ درصد در سال ۱۳۷۵ به ۳۷/۳ درصد در سال ۱۳۸۶ کاهش داشته است و در مقابل سهم هزینه‌های غیر خوراکی سالانه یک خانوار روستایی از ۵۳/۴ درصد در سال ۱۳۷۵ به ۶۲/۷ درصد در سال ۱۳۸۶ افزایش نشان می‌دهد.

جدول ۲ متوسط کل هزینه‌های سالانه یک خانوار روستایی در کشور به تفکیک هزینه‌های خوراکی و غیر خوراکی (۱۳۸۶-۱۳۷۵) - ریال

سال	کل		خوراکی و دخانی		غیر خوراکی	
	هزینه	درصد	هزینه	درصد	هزینه	درصد
۱۳۷۵	۶۹۸۶۸۰۸	۱۰۰	۳۲۵۸۰۰۳	۴۶/۶	۳۷۲۸۸۰۵	۵۳/۴
۱۳۸۰	۱۷۲۳۲۸۹۲	۱۰۰	۷۰۷۰۲۹۴	۴۱	۱۰۱۶۲۵۹۸	۵۹
۱۳۸۵	۴۱۵۶۹۹۲۵	۱۰۰	۱۵۵۱۲۶۷۲	۳۷/۳	۲۶۰۵۷۲۵۳	۶۲/۷
۱۳۸۶	۴۸۸۴۶۰۴۵	۱۰۰	۱۸۲۰۲۷۳۳	۳۷/۳	۳۰۶۴۳۳۱۲	۶۲/۷
درصد تغییر سال ۱۳۸۶ نسبت به سال ۱۳۷۵	۵۹۹/۱	۵۹۹/۱	۴۵۸/۷		۷۲۱/۸	

ماخذ: نتایج طرح آمارگیری از هزینه و درآمد خانوارهای روستایی کشور در مقاطع مختلف

از نظر درآمدی نیز، در دوره مورد مطالعه (۱۳۸۶-۱۳۷۵)، درآمد یک خانوار شهری و یک خانوار روستایی در حدود ۸ برابر شده. در ضمن متوسط درآمد ماهانه یک خانوار روستایی نیز در سال ۱۳۸۶، مبلغ ۳۹۲۵۵۷۹ ریال بوده که این رقم در سال ۱۳۷۵ در هر ماه بالغ بر ۴۸۸۷۵۲ ریال بوده است. این در حالی است که متوسط درآمد ماهانه یک خانوار روستایی در سال های ۱۳۸۰ و ۱۳۸۵ به ترتیب مبلغ ۱۲۶۶۶۷۹ ریال و مبلغ ۳۲۶۰۷۳۶ ریال بوده است. همچنین در دوره مورد مطالعه (۱۳۸۶-۱۳۷۵) درآمد یک خانوار شهری در حدود ۱/۷ برابر درآمد یک خانوار روستایی بوده است و از آنجا که نرخ تورم و افزایش قیمت‌ها در مناطق شهری و روستایی با هم متفاوت بوده و بر اساس آمارهای منتشره از سوی مراکز آماری کشور، در مناطق شهری بیش از مناطق روستایی است، با این حال، هنوز هم درآمد یک خانوار شهری به مراتب بیش از درآمد یک خانوار روستایی است.

تفکیک روند افزایش هزینه‌های یک خانوار روستایی نیز نشان می‌دهد که روند افزایش هزینه‌های سالانه یک خانوار در طی دوره ۱۳۸۶-۱۳۷۹ نشان می‌دهد که سهم هزینه‌های غیر خوراکی نسبت به کل هزینه‌های خانوار رقم بالایی را تشکیل می‌دهد. به طوری که سهم هزینه حمل و نقل و ارتباطات در طی دوره ۸ ساله روند صعودی داشته است. سهم هزینه مسکن نیز با متوسط ۱۶ درصد در دوره ۸ ساله با توجه به مرمت مسکن روستایی و سیاست‌های دولت در اعطای تسهیلات و بازپرداخت آن، رقم بالایی را در کل هزینه‌های سالانه یک خانوار روستایی را تشکیل می‌دهد. جدول ۳ متوسط هزینه خالص سالانه یک خانوار در مناطق روستایی به تفکیک گروه‌های هزینه طی دوره ۱۳۸۶-۱۳۷۹ را نشان می‌دهد.

بررسی متوسط درآمد سالانه یک خانوار در مناطق روستایی بر حسب انواع منابع تامین درآمد طی دوره ۱۳۸۶-۱۳۷۹ نیز نشان می‌دهد که درآمد حاصل از مشاغل آزاد کشاورزی به طور متوسط ۲۶ درصد بوده است که نشان‌دهنده ناپایداری درآمد کشاورزی است. جدول ۴ متوسط درآمد سالانه یک خانوار در مناطق روستایی بر حسب انواع منابع تامین درآمد طی دوره ۱۳۸۶-۱۳۷۹ را نشان می‌دهد.

۲.۲. شاخص ایجاد فرصت‌های شغلی پایدار

یکی از اهداف اساسی توسعه پایدار کشاورزی، ایجاد اشتغال در نواحی روستایی است. ایجاد اشتغال در این نواحی خود به کاهش فقر روستایی کمک می‌نماید. اشتغال در مناطق روستایی در ایران تا حدود زیادی به اشتغال کشاورزی وابسته است. بر اساس گزارش مرکز آمار ایران، در طرح آمارگیری نیروی کار در سال ۱۳۸۶ سهم اشتغال بخش کشاورزی، صنعت و خدمات در مناطق روستایی به ترتیب ۵۷/۴، ۲۴/۴ و ۱۸/۲ درصد ذکر شده است. با این وجود باید به این سؤال پاسخ داد که آیا بخش کشاورزی در جهت دستیابی به پایداری می‌تواند فرصت‌های

جدول ۳ متوسط هزینه خالص سالانه یک خانوار در مناطق روستایی به تفکیک گروه‌های هزینه طی دوره ۱۳۸۶-۱۳۷۹

سال	۱۳۷۹	۱۳۸۰	۱۳۸۱	۱۳۸۲	۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶
شرح								
سه‌م هزینه خوراکی	۴۱	۳۹/۸	۳۹/۹	۳۸/۷	۳۷/۹	۳۷/۲	۳۶/۳	۳۶/۳
سه‌م هزینه دخانیات	۱/۳	۱/۲	۱/۱	۱/۱	۱	۱/۰	۱/۰	۰/۹
سه‌م هزینه پوشاک و کفش	۱۰/۸	۹/۱	۹۱/۳	۸/۷	۸/۶	۸/۵	۸	۷/۶
سه‌م هزینه مسکن	۱۵/۹	۱۷/۲	۱۶/۲	۱۶/۴	۱۵/۴	۱۵/۱	۱۵/۱	۱۵/۶
سه‌م هزینه لوازم، اثاث و خدمات خانوار	۷/۶	۷/۹	۷/۶	۷/۲	۷/۳	۷/۸	۷/۳	۷/۴
سه‌م هزینه بهداشت و درمان	۶/۱	۶/۲	۷	۶/۸	۷/۵	۷/۴	۸/۶	۷/۹
سه‌م هزینه حمل و نقل و ارتباطات	۶/۶	۷/۲	۸	۹/۷	۱۱/۶	۱۱/۹	۱۲/۵	۱۳
سه‌م هزینه تفریحات، سرگرمی‌ها، تحصیل و آموزش	۲/۳	۲/۵	۲/۵	۲/۵	۲/۶	۲/۵	۲/۳	۲/۲
سه‌م هزینه کالاها و خدمات متفرقه	۸/۳	۸/۹	۸/۴	۸/۹	۸/۱	۸/۵	۸/۸	۹/۲
سه‌م هزینه غیر خوراکی	۵۷/۷	۵۹	۵۹	۶۰/۲	۶۱/۲	۶۱/۸	۶۲/۷	۶۲/۷
سه‌م کل هزینه‌ها	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

ماخذ: آمار بودجه خانوار مرکز آمار ایران، سال‌های ۱۳۷۹-۱۳۸۶

جدول ۴ متوسط درآمد سالانه یک خانوار در مناطق روستایی بر حسب انواع منابع تامین درآمد طی دوره ۱۳۸۶-۱۳۷۹ - به هزار ریال

سال	۱۳۷۹	۱۳۸۰	۱۳۸۱	۱۳۸۲	۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶
شرح								
درآمد از مشاغل آزاد	۶۴۶۳	۷۳۴۱	۹۰۹۹	۱۱۹۶۷	۱۴۷۶۶	۱۶۲۲۸	۱۷۲۶۷	۲۰۲۴۵
درصد	۴۹/۵	۴۸/۲	۴۷/۸	۴۹/۷	۵۲/۹	-/۴۷	۴۴/۱	۴۲/۹
درآمد پولی از مشاغل آزاد کشاورزی	۳۵۸۱	۳۹۷۲	۵۲۳۵	۷۱۴۶	۸۲۴۸	۹۲۷۰	۹۷۷۵	۱۰۸۶۳
درصد	۲۷/۴	۲۶/۱	۲۷/۵	۲۹/۷	۲۹/۵	۲۶/۸	۲۴/۹	۲۳
درآمد غیر پولی از مشاغل آزاد کشاورزی	۶۷۲	۷۴۲	۸۲۹	۸۲۱	۱۰۷۱	۹۱۹	۱۰۲۸	۱۲۳۱
درصد	۵/۱	۴/۸	۴/۳۶	۳/۴۱	۳/۸۴	۲/۶۶	۲/۶۲	۲/۶۱
سایر درآمد (متفرقه، تعاونی، حقوق بگیری)	۲۳۳۱	۳۱۴۵	۳۸۳۹	۴۱۰۶	۳۷۹۸	۸۰۵۷	۱۱۰۵۸	۱۴۷۶۷
درصد	۱۷/۸	۲۰/۶	۲۰/۲	۱۷	۱۳/۶	۲۳/۳	۲۸/۲	۳۱/۳
جمع کل سالانه درآمد	۱۳۰۴۷	۱۵۲۰۰	۱۹۰۰۲	۲۴۰۴۰	۲۷۸۸۳	۳۴۴۷۴	۳۹۱۲۸	۴۷۱۰۶
متوسط ماهانه	۱۰۸۷/۲	۱۲۶۶/۷	۱۵۸۳/۵	۲۰۰۳/۳	۲۳۲۳/۵	۲۸۷۳/۸	۳۲۶۰/۶	۳۹۲۵/۵

ماخذ: آمار بودجه خانوار مرکز آمار ایران، سال‌های ۱۳۷۹-۱۳۸۶

شغلی مناسب را برای جمعیت بیکار روستایی فراهم نموده و از مهاجرت نیروی کار جلوگیری نماید؟ برای بررسی توان و ظرفیت اشتغال‌زایی بخش کشاورزی باید به بررسی عوامل محدود کننده و نقاط قوت و ضعف این بخش پرداخته شود. لیکن این ظرفیت چگونه تعیین خواهد شد؟ با یک رویکرد سیستمی می‌توان گفت که تنوع اقلیمی در مناطق مختلف برای تولید محصولات متنوع، وجود اراضی مناسب، وجود نیروی متخصص و فارغ‌التحصیلان کشاورزی، وجود مراکز تحقیقاتی مرتبط با کشاورزی، معافیت‌های مالیاتی بخش کشاورزی، هزینه پایین ایجاد شغل در بخش سبب به سایر بخش‌ها از جمله نقاط قوت بخش کشاورزی در جهت ایجاد اشتغال محسوب می‌شود. از طرف دیگر، تسهیلات بانکی دولت با کارمزد مناسب در جهت ایجاد اشتغال، حمایت‌های و مشوق‌های دولتی، بازار مناسب در کشورهای حاشیه خلیج فارس، امکان استفاده گسترده از توان علمی و تخصصی مراکز مهم تخصصی کشاورزی کشور نیز از فرصت‌های بخش کشاورزی در جهت ایجاد اشتغال است.

از نقطه نظر تهدیدات پیش روی بخش کشاورزی در جهت ایجاد اشتغال می‌توان به خشکسالی مداوم چند سال اخیر در کشور بخصوص در نواحی خشک و نیمه خشک، واردات کالاهای کشاورزی و تعرفه پایین حقوق ورودی این کالاها، پایین رفتن مداوم آب‌های زیرزمینی و کاهش منابع آبی، وجود تورم مداوم در اقتصاد، تغییر کاربری‌های غیر قانونی برای احداث مسکن - صنعت - فعالیت‌های خدماتی و بیابانزایی و پیش رویی شوره زار و کاهش پوشش گیاهی در برخی مناطق کشور اشاره نمود. از نقطه نظر نقاط ضعف بخش کشاورزی در ایجاد اشتغال نیز می‌توان به پایین بودن نرخ بازده سرمایه گذاری در بخش کشاورزی در مقایسه با سایر بخش‌ها، راندمان پایین آبیاری اراضی، عدم وجود بازار رقابتی برای محصولات کشاورزی (خرید دولت و واسطه‌ها)، بهره‌وری پایین عوامل تولید کشاورزی، ضایعات بالای محصولات در مراحل مختلف تولید، پایین بودن سرانه اراضی مناسب در مناطق روستایی، نبود مهارت‌های فنی و حرفه‌ای در روستاها، نبود صنایع فرآوری کشاورزی در روستاها، کم رغبتی نسل جوان کشاورزان ساکن روستاها به فعالیت کشاورزی و بالا بودن قیمت تمام شده برخی محصولات در مقایسه با قیمت‌های منطقه‌ای اشاره نمود.

برای ارزیابی پایداری کشاورزی از شاخص توان ایجاد فرصت‌های شغلی برای کشاورزان استفاده می‌گردد. متوسط نرخ رشد سالانه اشتغال بخش کشاورزی در برنامه سوم توسعه (۱۳۸۳-۱۳۷۹) برابر یک درصد بوده که این میزان در سه سال اول برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۶-۱۳۸۴) به ۱/۵ درصد رسید که کم‌تر از اهداف مصوب در برنامه چهارم توسعه یعنی ۱/۹ درصد است. در سه سال برنامه چهارم به طور متوسط سالانه ۶۰ هزار نفر شغل در زیر بخش‌های کشاورزی ایجاد شده در حالی که اشتغال‌زایی ۸۰ هزار نفر در سال هدف‌گذاری شده لذا با این میزان ایجاد شغل در طول سه سال برنامه چهارم ۶۰ هزار نفر کم‌تر از برنامه پیش

بینی شده شغل ایجاد شده است. سهم بخش کشاورزی از اشتغال کشور نیز طبق آخرین سرشماری نفوس و مسکن از ۲۶ درصد در سال ۸۰ به ۲۰ درصد در سال ۸۵ رسیده است. آمارهای مرکز آمار ایران نشان می‌دهد که در سال ۱۳۸۴ حدود ۵ میلیون و ۹۹ هزار و ۹۶۶ نفر در بخش کشاورزی کشور مشغول به کار بودند که این جمعیت معادل ۲۴/۷ درصد از کل نیروی شغلی، ۲۱/۴۴ درصد از کل جمعیت فعال و حدود ۹ درصد از جمعیت ۵۶ میلیون و ۸۱۳ هزار نفری بالاتر از ۱۰ سال کشور را به خود اختصاص داده بود. در سال ۱۳۸۵ روند عقب‌نشینی بخش کشاورزی آغاز شد. در این سال شاغلان بخش کشاورزی با ریزش ۲۷۲ هزار و ۷۸۱ نفری به ۴ میلیون و ۸۲۷ هزار و ۱۸۵ نفر برسد که ۲۳/۲ درصد از کل شاغلان کشور، ۲۰/۵۶ درصد از جمعیت فعال و حدود ۸/۳ درصد از جمعیت بالاتر از ۱۰ سال ایران رسید. در سال ۱۳۸۶ و همزمان با دومین سال از اجرای طرح بنگاه‌های زودبازده به عنوان بزرگترین طرح اشتغالزایی دولت نهم، بهبودی نسبی در شرایط شاغلان بخش کشاورزی ایجاد شد به این معنا که روند ریزش نیروهای این بخش کمی کندتر شد. در این سال شاغلان بخش کشاورزی با ریزش ۱۷ هزار و ۶۳۳ نفری به ۴ میلیون و ۸۰۹ هزار و ۵۵۲ نفر رسید که ۲۲/۸ درصد از کل نیروی شغلی، ۲۰/۴ درصد از جمعیت فعال و حدود ۸/۱۲ درصد از جمعیت ۵۹ میلیون و ۲۴۳ هزار نفری بالای ۱۰ سال ایران را تشکیل می‌دادند. در سال ۱۳۸۷، آمار فعالان این رشته حکایت از کاهش ۴۶۵ هزار و ۱۷۲ نفری داشت که معادل ۹/۷ درصد از نیروی کار این بخش در سال ۱۳۸۶ داشت. در این سال ۴۶۵ هزار و ۱۷۲ نفر دیگر از فعالان این بخش از جرگه کشاورزی خارج شدند تا سهم شاغلان بخش کشاورزی از کل نیروی شغلی کشور به ۲۱/۲ درصد، از جمعیت فعال به ۱۸/۹۸ درصد و از کل جمعیت بالاتر از ۱۰ سال کشور به ۷/۲۱ درصد برسد. سال ۱۳۸۸ را شاید بتوان نقطه عطفی در روند اشتغال بخش کشاورزی در ۵ سال گذشته دید؛ چرا که در این سال نه فقط نیروهای شاغل در بخش کشاورزی تعدیل نشدند بلکه تا حدودی در این بخش اشتغالزایی صورت گرفت. در این سال جمعیت کشاورزان و فعالان این بخش به ۴ میلیون و ۳۸۰ هزار و ۱۱۲ نفر رسید که نشانگر افزوده شدن ۳۵ هزار و ۳۷۲ نفر به جرگه شاغلان این بخش داشت. با این حال به دلیل افزایش نرخ جمعیت فعال کشور در محاسبات مرکز آمار، سهم بخش کشاورزی از تعداد شاغلان به ۲۰/۹ درصد، از کل جمعیت فعال به ۱۸/۳۷ و از جمعیت بالای ۱۰ سال ایران به ۷/۱۵ درصد رسید. جدول ۵ آمار شاغلین بخش کشاورزی کشور طی دوره ۱۳۸۸-۱۳۸۴ را نشان می‌دهد.

جدول ۵ آمار شاغلین بخش کشاورزی کشور طی دوره ۱۳۸۸-۱۳۸۴

سال	تعداد شاغلین بخش کشاورزی	سهم از کل اشتغال موجود	سهم از کل جمعیت فعال کشور
۱۳۸۴	۵۰۹۹۹۶۶	۲۴/۷	۲۱/۴۴
۱۳۸۵	۴۸۲۷۱۸۵	۲۳/۲	۲۰/۵۶
۱۳۸۶	۴۸۰۹۵۵۲	۲۳/۸	۲۰/۴
۱۳۸۷	۴۳۴۳۵۰	۲۱/۲	۱۸/۹۸
۱۳۸۸	۴۳۸۰۱۱۲	۲۰/۹	۱۸/۳۷

ماخذ: وزارت جهاد کشاورزی، مصاحبه وزیر کشاورزی، مورخ ۱۳۸۹/۶/۶

آمارهای مرکز آمار ایران وضع چندان مناسبی برای بخش کشاورزی ترسیم نمی‌کنند. با وجود افتتاح هزاران واحد تولیدی در بخش کشاورزی طی سال‌های اجرای طرح بنگاه‌های زودبازده از پایان سال ۱۳۸۴ تا روزهای آغازین تابستان ۱۳۸۹، بخش کشاورزی شاهد تراز منفی معادل ۷۳۰ هزار و ۳۹۸ نفر در این بخش بوده است، ضمن این‌که در همین سال‌ها جمعیت بالاتر از ۱۰ سال ایران حدود ۵ میلیون و ۲۵۰ هزار نفر افزوده شده است و سهم شاغلان این بخش از جمعیت آماده به کار کشور از حدود ۹ درصد به تقریباً ۷ درصد کاهش یافته است.

شاخص دیگری که در تحلیل توان اشتغال زایی بخش کشاورزی باید مورد تحلیل قرار گیرد، حجم سرمایه‌گذاری صورت گرفته در این بخش است. زیرا شرایط لازم برای ایجاد اشتغال، افزایش سرمایه‌گذاری است. بررسی روند سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی ایران طی سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۶ نسبت به سه سال ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۳ بیانگر کاهش ۸/۴ درصدی تشکیل سرمایه ثابت ناخالص این بخش است. در سه سال پایانی برنامه سوم رشد میزان سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی به طور متوسط ۲۹/۸ درصد بوده است در حالی که این رشد در سه سال اول برنامه چهارم ۲۱/۴ درصد برآورد شده است. مجموع رقم تشکیل سرمایه ثابت ناخالص بخش کشاورزی در سه سال ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۳ بر حسب قیمت‌های جاری ۴۶ هزار و ۱۷۰ میلیارد ریال بوده و در سه سال ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۶، ۹۱ هزار و ۲۳۵ میلیارد ریال سرمایه‌گذاری در این بخش انجام شده است. همچنین نظام بانکی طی سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۸ به‌طور متوسط سالانه مبلغ ۱۸۷ هزار و ۲۲۹ میلیون ریال اعتبار به بخش کشاورزی اختصاص داده است که میزان اعتبارات پرداختی در این بازه زمانی روندی صعودی داشته و از ۱۱۴ هزار و ۷۰۸ میلیارد ریال در سال ۱۳۸۴ به ۲۳۹ هزار و ۲۳۲ میلیارد ریال در سال ۱۳۸۸ رسیده است. افزایش بهره‌وری آب، سیستم‌های آبیاری تحت فشار و شبکه‌های آبیاری، طرح طوبی، مکانیزاسیون کشاورزی، احیای اراضی توسط شرکت توسعه و عمران اراضی و احداث سیستم‌های گلخانه‌ای مدرن را از طرح‌های عمده اعتباری تسهیلات پرداختی به کشاورزان است. ارزیابی پایداری

سرمایه‌گذاری صورت گرفته در بخش کشاورزی نشان می‌دهد که این روند صعودی بوده و از رشد مناسبی برخوردار بوده است.

۳.۲ شاخص صادرات کالاهای کشاورزی

شاخص صادرات کالاهای کشاورزی نشان‌دهنده توان رقابتی بخش کشاورزی در بازارهای جهانی است. این توان به دو عامل کیفیت و قیمت وابسته است. هر چه صادرات کالاهای کشاورزی افزایش یابد، میزان درآمدهای بخش کشاورزی افزایش و اشتغال این بخش نیز بسوی پایداری حرکت خواهد نمود. جدول ۶ روند صادرات محصولات کشاورزی طی سال‌های ۱۳۸۶-۱۳۸۲ را نشان می‌دهد

جدول ۶ روند صادرات محصولات کشاورزی طی سال‌های ۱۳۸۷-۱۳۸۲

سال	میزان صادرات به هزار دلار	تغییرات به سال قبل
۱۳۸۲	۱۲۵۰۰۰۰	-
۱۳۸۳	۱۸۹۲۰۰۰	۵۱
۱۳۸۴	۲۳۷۹۶۰۰	۲۷
۱۳۸۵	۳۰۵۶۷۰۰	۲۸
۱۳۸۶	۳۴۸۲۰۰۰	۱۴
۱۳۸۷	۳۰۶۰۰۰۰	-۱۲

ماخذ: بانک مرکزی، گزارش اقتصادی کشور، سال‌های مختلف

بررسی روند صادرات کالاهای کشاورزی طی دوره مذکور نشان می‌دهد که از سال ۱۳۸۲، صادرات این کالاها رشد مناسب را نشان می‌دهد که یکی از دلایل آن اعطای مشوق‌های صادراتی به صادرکنندگان این کالاها می‌باشد^۱. بنابراین پایداری توسعه کشاورزی از لحاظ شاخص صادرات در کشور روند مناسبی را نشان می‌دهد. لازم به ذکر است که در سال ۱۳۸۷ به‌علت خشکسالی در کشور، صادرات این کالاها کاهش یافته است و صادرات بخش کشاورزی کاملاً به شرایط اقلیمی وابسته است که این موضوع پایداری صادرات کالاهای کشاورزی را تهدید می‌نماید.

جمع‌بندی و توصیه‌های سیاستی

بررسی پایداری کشاورزی ایران با تأکید بر ارزیابی مولفه‌های اقتصادی از اهداف این مطالعه می‌باشد که برای این منظور دو شاخص درآمد حاصله از فعالیت‌های کشاورزی برای روستاییان

۱. اعطای جایزه صادراتی توسط سازمان توسعه تجارت بر اساس ارزش کالاهای صادراتی و میزان ارزش افزوده آن‌ها از یک تا ۵ درصد از سال ۱۳۸۲ مصوب و پرداخت شده است.

و شاخص توان اشتغال‌زایی بخش کشاورزی مورد بررسی قرار گرفت. نتایج حاصله از سنجش شاخص‌های مذکور نشان می‌دهد که درآمد حاصله از فعالیت‌های کشاورزی در مناطق روستایی در طی سال‌های ۱۳۸۶-۱۳۸۲ به‌طور متوسط ۲۵ درصد درآمد سالانه یک خانوار روستایی را تشکیل داده که نشان‌دهنده ناپایداری درآمدی کشاورزان می‌باشد. همچنین بررسی شاخص توان اشتغال‌زایی این بخش طی دوره مذکور نیز نشان می‌دهد که علیرغم رشد جمعیت کشور، میزان شاغلین این بخش روند نزولی را طی نموده است و از لحاظ این شاخص نیز فعالیت‌های کشاورزی پایداری اقتصادی خود را در طی دوره از دست داده است. از لحاظ شاخص ارزش صادرات نیز بر اساس آمار مورد اشاره در تحقیق، روند پایداری صادرات کالاهای کشاورزی طی دوره مذکور روند مناسبی را نشان می‌دهد هر چند که این پایداری از طریق شرایط اقلیمی همواره مورد تهدید قرار می‌گیرد. در مجموع در خصوص ارزیابی پایداری فعالیت‌های کشاورزی در کشور باید گفت که شاخص‌های زیادی باید در ارزیابی نهایی توسعه کشاورزی پایدار از منظر اقتصادی در ایران باید مورد سنجش قرار گیرد. این شاخص‌ها عبارت است از بیمه محصولات کشاورزی، نرخ بازده سرمایه‌گذاری و غیره که در صورت وجود آمار و اطلاعات دقیق در یک سری زمانی می‌توان به ارزیابی توسعه کشاورزی پایدار در ایران پرداخت.

در پایان توصیه شود با توجه به نرخ تشکیل سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی که سهم مهمی در پایداری کشاورزی دارد، دولت در بودجه‌های سالانه نسبت به تخصیص اعتبارات مناسب به‌خصوص برای زیر بخش‌های اصلاح نظام آبیاری، افزایش راندمان تولید، فرآوری و صنایع تبدیلی اقدام نماید. که انجام این امور به تقویت اقتصاد روستایی و نگهداشت جمعیت در این مناطق نیز کمک خواهد نمود و اشتغال را نیز تقویت می‌نماید.

منابع و ماخذ

- آمار بودجه خانوار مرکز آمار ایران، سال‌های ۱۳۸۶-۱۳۷۹
- نتایج طرح آمارگیری از هزینه و درآمد خانوارهای روستایی کشور در مقاطع مختلف بانک مرکزی، گزارش اقتصادی کشور، سال‌های مختلف
- کوچکی، عوض، حسینی، محمد، دزفولی، ابوالحسن، کشاورزی پایدار، چاپ هفتم، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، سال ۱۳۸۷
- صدافتی، محمد، سیستم‌های کشاورزی پایدار و نقش آن در حفاظت و بهره‌برداری از منابع طبیعی، مجموعه مقالات سمینار علمی ترویج کشاورزی ایران، سازمان ترویج کشاورزی، سال ۱۳۷۱
- زاهدی مازندارنی، محمد جواد، توسعه و نابرابری‌های اجتماعی اجتماعی، رساله دکتری جامعه‌شناسی از دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران. سال ۱۳۷۷
- علوی، احمد، دایره المعارف جامع علوم کشاورزی، جلد ۱، انتشارات وزارت کشاورزی، سال ۱۳۷۸.

عمانی، احمد رضا، کشاورزی پایدار چیست؟، بولتن سربازان سازندگی، یازدهم، خرداد و تیرماه، انتشارات وزارت جهاد کشاورزی، ص ۱۷

سازمان حفاظت محیط زیست، همایش راهبردهای توسعه پایدار در بخش‌های اجرایی کشور، ناشر: سازمان حفاظت محیط زیست، سال ۱۳۸۲

زاهدی، شمس السادات، توسعه پایدار، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت، سال ۱۳۸۶
 کوچکی، عوض و همکاران، کشاورزی پایدار، چاپ ششم، مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، سال ۱۳۸۷
 کوهسار خالدي، مریم اردستانی، ماندانا طوسی، بررسی رابطه رشد اقتصادی، اشتغال و صادرات در بخش کشاورزی ایران (با تاکید بر سیاست‌های ارزی و تجاری) - فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، پیاپی ۵۶
 شریعت‌زاده، مهدوی، تدوین الگوی انطباق و سازگاری دو جانبه بین نظام آموزش متوسطه کشاورزی و توقعات بازار کار به‌منظور ارتقاء بهره‌وری فارغ التحصیلان در ایران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران / ۱۳۸۰ - ۸۱

باصری، بیژن، جهانگرد، اسفندیار، بررسی و تحلیل ظرفیت اشتغال‌زایی بخش کشاورزی ایران، فصلنامه کشاورزی و توسعه، سال ۱۵، ۵۹، پاییز ۱۳۸۶

عنابستانی، علی اکبر، پایدارسازی اقتصاد روستایی از طریق یکپارچه نمودن توانهای تولیدی بخش کشاورزی (منطقه جلگه رخ - کدکن تربت حیدریه)، پایان‌نامه (دکترای تخصصی) - فردوسی مشهد/دانشکده ادبیات و علوم انسانی/گروه جغرافیا، ۱۳۸۴.

حاجی رحیمی، محمود، بررسی روند رشد واقعی و تغییرات تکنولوژی در بخش کشاورزی ایران: کاربرد روش متغیر نهان/محمود حاجی رحیمی؛ به راهنمایی: جواد ترکمانی؛ استاد مشاور: بهاء‌الدین نجفی، پایان‌نامه (دکتری) - دانشگاه شیراز، ۱۳۸۳.

Gilman-Robert (1996), Sustainability, (on line)

<http://www.context.org/ICLIB/DEFS/AIADef.htm>

OECD(2001), The DAC Guidelines, Strategies for Sustainable Development.

World Commission on Environment and Development (WECD)

WCED (1987), Our Common Future, Oxford: Oxford University Press.

Robert Allen (1980), How to save the world, London, Koganpage.

Michael Redelift (1987), Sustainable Development : Exploring the Contradictions, London: Methuen.

New South Wales Agriculture (1998), Strategic Plan for Sustainable Agriculture, Sydney Region, NSW Agriculture, Orange, Australia.

Diane Parent, Valérie Bélanger, Anne Vanasse, Guy Allard and Doris Pellerin, Method for the evaluation of farm sustainability in Quebec, Canada: The social aspect, 9th European IFSA Symposium, 4-7 July 2010, Vienna (Austria)